

Nowogórski, Przemysław

Historia zabudowy wzgórza zamkowego w Gostyninie : (próba syntezy w świetle współczesnych badań)

Notatki Płockie 43/4-177, 13-16

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

HISTORIA ZABUDOWY WZGÓRZA ZAMKOWEGO W GOSTYNINIE (próba syntezy w świetle współczesnych badań)

W odległości kilkuset metrów na zachód od gostynińskiego rynku znajduje się wzgórze zamkowe. Jest to położone pośród dawnych rozlewisk rzeki Skrwy, niewysokie wzniesienie sztucznie podwyższone w średniowieczu. W dziejach jego zabudowy, niczym w zwierciadle, odbijają się skomplikowane dzieje miasta położonego na prawym brzegu rzeki. Najpierw wznosił się tu zamek książęcy, później rezydencja reprezentujących króla starostów. Mocno uszkodzony w czasie "potopu" szwedzkiego, wojny północnej i konfederacji barskiej, został prawie całkowicie rozebrany przez wojska pruskie w 1793 roku. W początkach XIX wieku ruiny zamkowe przekazano gminie ewangelickiej, która wzniosła na wzgórzu zbór i budynki towarzyszące. Taki stan rzeczy przetrwał do II wojny światowej. Po jej zakończeniu w zborze umieszczono rzymsko-katolicki kościół parafialny. Od roku 1978, czyli od chwili przeniesienia siedziby parafii do nowego kościoła w centrum miasta, przeznaczenie budynków na wzgórzu zamkowym nie bardzo jest jasne. Systematycznie popadają w ruinę, stanowiąc duży problem dla władz miasta.

Historię zabudowy gostynińskiego wzgórza zamkowego można podzielić na trzy zasadnicze etapy. Pierwszy to okres od połowy XIV wieku do końca XVIII wieku związany z faktycznym zamkiem; drugi - od około 1820 do 1945 roku, gdy znajdował się tu zbór ewangelicki i wreszcie trzeci - po 1945 roku - siedziba parafii rzymsko-katolickiej p.w. św. Marcina do 1978 roku, a potem nieudolne próby zagospodarowania obiektu.

Jak do tej pory brak jednolitego i całościowego opracowania naukowego historii tego wzgórza. Publikacje sprzed 1939 roku oraz sporadyczne powojenne, ograniczały się przede wszystkim do pierwszego okresu historii, czyli do zamku książęcego, a następnie królewskiego. Wynikało to z różnych powodów, głównie łatwości dostępu do źródeł traktujących o tym okresie. Dokonywano niekiedy przy tym przekłamań łącząc historię zamku z grodem gostynińskim, czy przypisując jego fundację Konradowi Mazowieckiemu. Rekonstrukcja faz budowy i wyglądu zamku była dopiero możliwa dzięki wynikom badań archeologicznych przeprowadzonych na wzgórzu w latach 1980-1981. Mimo to w historii obiektu pozostaje wiele zagadnień nie wyjaśnionych, jedynie w sferze przypuszczeń. Stąd właśnie w dalszej części artykułu używane będą często zwroty typu "być może". Dzieje dziewiętnastowieczne budziły zdecydowanie mniejsze zainteresowanie, niekiedy spowodowane względami ideologicznymi.

Niniejszy artykuł stanowi próbę syntetycznego opracowania historii zabudowy wzgórza zamkowego w

światle dzisiejszego stanu badań. Świadomie użyłem stwierdzenia "zabudowa wzgórza zamkowego", a nie na przykład "zamku", w celu rozróżnienia architektonicznego i funkcjonalnego budowli na wzgórzu. Nie stanowią one bowiem naturalnej i konsekwentnej kontynuacji przez wieki. Poszczególne etapy - pierwszy i drugi (w mniejszym stopniu trzeci) są od siebie niezależne, a łączą je właściwie tylko miejsce.

1. ETAP PIERWSZY - ZAMEK - POŁOWA XIV - SCHYLEK XVIII WIEKU

Początki Gostynina związane są z grodem położonym pomiędzy jeziorami Kocioł i Czarne, wzmiankowym w źródłach po raz pierwszy w 1279 roku. Prawdopodobnie około połowy XIV wieku, a może wcześniej (brak źródeł pisanych umożliwia jednoznaczne rozstrzygnięcie tej kwestii), rozpoczyna się osadnictwo na prawym brzegu Skrwy. W drugiej połowie XIV wieku zapewne funkcjonuje tam regularna osada, skoro w dokumencie z przywilejami dla parafii gostynińskiej wystawionym przez księcia Siemowita III w 1380 roku, siedzibę tejże parafii - podgrodzie z kościołem św. Jakuba Apostoła - określa się terminem "de castro antiquo". Wydaje mi się, że nie chodzi tu o stary zamek, co sugerowałoby istnienie jakiegось dawniejszego i nowego obiektu, lecz o stary ród gostyniński, przy którym znajdował się ów kościół parafialny. Takie założenie wskazuje na dynamiczny rozwój nowej osady na prawym brzegu rzeki. Gród gostyniński spełniał ważną rolę w systemie obronnym Mazowsza ze względu na swoje położenie przy granicy z Kujawami i Ziemią Łęczycką. Miało to istotne znaczenie w dobie rozbitcia dzielnicowego. Sytuacja nieco się zmieniła w czasach Kazimierza Wielkiego, gdy Mazowsze stało się lenne polskiego króla.

To właśnie pomiędzy dwiema gostynińskimi osadami - grodem na lewym brzegu i osadą na prawym - na wzniesieniu sztucznie do tego celu podwyższonym zbudowany został zamek, najpierw ze względów strategicznych, a z czasem i rezydencjonalnych.

Rezultaty badań archeologicznych i analiza, niestety, szczupłych, źródeł pisanych, pozwalają datować początki gostynińskiego zamku na połowę XIV wieku.

Pierwszą fazę budowy łączy się z działalnością księcia Siemowita III, który w 1352 roku jako pierwszy włączył tytuł księcia gostynińskiego do swej oficjalnej tytulatury. Wzniesioną na wzgórzu budowlę stanowił czworokątny oskarpowany budynek o nieznanym wymiarach, czyli typowy stulp /donżon/, najprawdopodobniej kamienny lub ceglany. Łączenie tej fazy budowy

z działalnością króla Kazimierza Wielkiego wydaje się mało prawdopodobne. Brak choćby Gostynina w spisie zamków kazimierzowskich u Jana Długosza.

Druga faza budowy zamku przypada najprawdopodobniej na czasy panowania na Gostyninem księcia Siemowita IV i można ją datować na ostatnie piętnastolecie XIV wieku lub sam początek XV. Rozebrano wówczas częściowo stary budynek, wzniesiono mury obwodowe na planie prostokąta o wymiarach 37 x 28 m, a przy narożniku północno-wschodnim wybudowano kwadratową wieżę o wymiarach 7 x 7 m. Trzecia faza budowy również mogła być związana z Siemowitem IV. Ogólnie datuje się ją na pierwszą połowę XV wieku. Uważam, że należałoby fazę tę umieścić zdecydowanie w czasach Siemowita IV. W fazie tej wybudowano od strony północnej budynek tzw. "Curia Maior" /"Dom Większy"/, a na zewnątrz muru obwodowego (od strony wschodniej) - budynek bramny.

Wiadomo jest, że Siemowit IV szczególnie przywiązany był do Gostynina. Uczynił z jego zamku niemal stałą swoją siedzibę. Dwukrotnie podejmował tu króla Władysława Jagiełłę, w 1414 i 1419 roku. Tu również zmarł w 1426 roku. Ponadto Gostynin, dobrze rozwinięta osada na prawym brzegu Skrwyl, zawdzięcza mu nadanie praw miejskich w 1382 roku. Z jego fundacji mógł być także nowy kościół parafialny p.w. św. Marcina wzniesiony w północnym zapleczu rynku.

Można sądzić, że na przełomie XIV i XV wieku na północ od wzgórza po drugiej stronie fosy, powstał przygródek, czyli tzw. Zamek Niski, mieszczący budynki gospodarcze. Zapewne tu znajdowała się także kaplica p.w. Świętej Trójcy, Wniebowzięcia NMP i św. Stanisława Bpa ufundowana przez księżną Małgorzatę, żonę Siemowita V.

Ostatnia faza budowy, w której wzniesiono w części południowej kompleksu równoległy do budynku północnego "Dom Mniejszy" /"Curia Minor"/, może być datowana na połowę XV lub nawet na początek XVI wieku.

Wraz ze śmiercią w 1462 roku ostatnich książąt piastowskich z linii rawskiej, Siemowita VI i Władysława II władających również Gostyninem, miasto wraz z ziemią włączone zostaje przez króla Kazimierza Jagiellończyka do Korony. W grudniu tegoż roku król przyjechał na zamek i odbierając przysięgę na wierność od mieszczan, potwierdził miastu wszystkie dotąd otrzymane przywileje. Tym samym rozpoczął się nowy rozdział w historii miasta i zamku. Czasy panowania Jagiellonów stanowiły dla Gostynina okres dynamicznego rozwoju. Zamek stał się siedzibą reprezentujących króla starostów. Ważną rolę w jego dziejach odegrał okres gdy w 1508 roku starostwo gostynińskie otrzymał znany polityk doby Zygmunta Starego - Krzysztof Szydłowiecki. Z jego inicjatyw dokonano modernizacji zamku i najbliższych okolic, nadając mu prawdopodobnie znamiona rezydencji renesansowej. Zamek otaczały winnice i ogrody. Ciekawych informacji dostarczają lustracje zamku przeprowadzone z inicjatywy Krzysztofa Szydłowieckiego w 1516 roku oraz króla Zygmunta Augusta z lat 1564 i 1570 dokonane przy okazji opisu województwa rawskiego (w jego granicach Gostynin leżał od 1462 roku do II rozbioru). Wynika z nich, że w zamku

znajdowało się 36 komnat, izb, komór i piwnic. Most zwodzony łączył zamek górny z dolnym i ogrodami wokół niego. W specjalnie umocnionym budynku bramnym, zwanym "Strzeżą" znajdował się skład broni. Ponadto w spisach wspomina się o baszcie, kaplicy zamkowej i budynkach gospodarczych. Okolice zamku dokładnie opisuje lustracja z 1564 roku. Według niej nieopodal wzgórza był duży sad i staw do hodowania ryb. Na wzniesieniu w pobliżu zamku w dębowym zagajniku hodowano pszczoły. Do zamku należały dwie wsie: Rataje i Kozice, browar i aż siedem młynów. Szesnastowieczny zamek przedstawiał się zapewne jako rezydencja godna monarchy, skoro przez kilka miesięcy 1552 roku przebywał w nim król Zygmunt August.

Na przełomie XVI i XVII wieku w źródłach odnotowano opuszczenie i powolne niszczenie zamku. Musiano go chyba odnowić na początku XVII wieku, gdyż zamek ten przeznaczono na miejsce więzienia cara moskiewskiego Wasyla IV Szujskiego. Wasyl, jego bracia Dymitr i Iwan oraz żona Dymitra Katarzyna zostali zesłani przez Zygmunta III jako więźniowie, gdy po bitwie pod Kłuszynem w 1610 roku carska rodzina dostała się w ręce Polaków. Kilka tygodni wcześniej z zamku deportowano patriarchę Filareta Romanowa, którego przewieziono do Malborka, by w Gostyninie umieścić Szujskich. Rodzina carska była traktowana z należnymi im honorami, bardziej jako goście niż więźniowie. Dwór królewski wydawał około 230 złotych na ich utrzymanie i przeznaczył 20 ludzi do opieki. W 1612 roku car, Dymitr i Katarzyna zmarli, a ich ciała przewieziono do Warszawy. Pozostałemu przy życiu Iwanowi zwrócono wolność.

W drugiej połowie XVII wieku zamek znacznie podupada. Przyczynia się do tego "potop" szwedzki w latach 1655-1660 oraz wojna północna na początku XVIII wieku. W czasie "potopu" zamek zajęły wojska Karola Gustawa. W połowie kwietnia 1656 roku napadła na nich czeladź obozowa związana z wojskami Stefana Czarnieckiego. Zamek został uszkodzony, a kaplica zamkowa spłonęła. Do niemal całkowitego zrujnowania zamku przyczyniły się wojska carcy Katarzyny II oblegające w 1772 roku broniących się tu zwolenników konfederacji barskiej. Ocalała jedynie kwadratowa baszta i część przylegających do niej murów.

Po zajęciu Gostynina przez Prusy w wyniku II rozbioru Polski w 1793 roku, wojsko przystąpiło do rozbioru pozostałych zrujnowanych części zamku. Na tym zakończył się pierwszy etap historii wzgórza zamkowego, zakończyła się także bezpowrotnie historia gostynińskiego zamku.

2. ETAP DRUGI - ZBÓR - LATA 1824-1945

Zapoczątkowany w połowie XVII wieku upadek miasta Gostynina trwał aż do lat dwudziestych XIX wieku. Dopiero polityka ekonomiczna władz Królestwa Kongresowego umożliwiającą osadnictwo niemieckich sukienników podniosła gospodarczo, a co za tym idzie także w innych dziedzinach, poziom miasta. Gostynińska gmina ewangelicka otrzymała od cara Aleksandra I wzgórze zamkowe w celu wzniesienia na nim zboru.

Trudno jednoznacznie zgodzić się ze stwierdzeniem znanego badacza dziejów dziewiętnastowiecznego Gostynina Tadeusza Trojanowskiego, że było to oddanie znacznej części historii zwizanej z dziejami tego zamku i miasta w ręce Niemców /cyt. za M. Chudzyński, "Notatki Płockie" 1982, nr 1, s. 19/. Decyzji władz przekazującej wzgórze ewangelikom nie należy rozumieć negatywnie. Po pierwsze żadnego zamku już nie było, a owi Niemcy, którzy przybyli do Gostynina, spowodowali jego ożywienie i przyczynili się do, choćby, rozwoju terytorialnego. Pozostawili po sobie m.in. ratusz służący do dnia dzisiejszego władzom miasta.

W 1824 roku przystąpiono do budowy zboru według wcześniejszego projektu znanego w regionie Gostynina architekta Hilarego Szpilowskiego. Przy budowie wykorzystano fragmentarycznie pozostałe ruiny - wieżę i niewielką część muru. Budowla utrzymana jest w stylu neogotyckim i nawiązuje swą ideą do dawniejszej zamkowej zabudowy wzgórza. Poza tym nic jej nie łączy z gostynińskim zamkiem.

Zbór wzniesiono w północnej części wzgórza, na planie prostokąta z wieżą przy narożniku północno-wschodnim. Jako budulca użyto kamienia i cegły, a całość otynkowano. Fasada budynku została rozczłonkowana pseudopilastrami. Ponad gzymsem umieszczono tympanon z okulesem oraz blankowane zwieńczenie. Na osi wykonano ostrołukową wnękę, a w niej prostokątne drzwi, nad nimi zaś ostrołukowe okno. W bocznych polach uwagę zwracają w dolnej części płyciny, a w górnej ostrołukowe wnęki. W ścianach bocznych wykonano w dwóch strefach okna - dolne kwadratowe, górne ostrołukowe.

Trzykondygnacyjna wieża wykorzystuje w dolnych partiach budowlę średniowieczną o czym świadczą gotyckie cegły w murach podziemia (niestety, w wyniku zamurowania wejścia w latach 80. bieżącego stulecia część ta nie jest dostępna). Z zewnątrz dolna partia wieży pokryta jest płytami boniowanymi i rustykowanymi. Lico ściany przeparto z trzech stron szczelinami, naśladującymi dawne okna strzelnicze. Drugą kondygnację, oddzieloną gzymsem i zwieńczoną blankowaniem, zdobią koliste płyciny z kwadratowym obramieniem. Trzecią - wyższą i węższą - także wieńczy blankowanie, a pod nim biegnie fryz z ostrołukowych arkadek. W jej ścianach wykonano ostrołukowe przezrocza w prostokątnych płycinach.

Plan budynku zboru, a wyjątkiem wieży, nie pokrywa się z planem żadnej budowli zamkowej. Niemal na osi zboru leżą fundamenty czternastowiecznego "Domu Większego" (jego ściany południowej). Wewnątrz zboru przy trzech ścianach (północnej, wschodniej i południowej) zbudowano drewniane empory wsparte na drewnianych kolumnach. Mniej więcej w połowie długości pod północną emporą ustawiono ambonę. W czasie prac architektonicznych w 1981 roku odkryto, że w ścianie zachodniej znajdują się fragmenty średniowiecznego muru zamkowego.

Zbór poświęcono w 1825 roku, a kompletowanie wyposażenia zakończono rok później. Przy narożniku południowo-zachodnim zboru wzniesiono parterowy dom dla pastora (tzw. pastorówkę) z cegły otynkowaną, z parterową drewnianą wystawką na osi.

Koszty budowy zboru opiewały na sumę 32 962 złp. Z tej kwoty 1/4 miała ponieść ludność niemiecka z Gostynina i okolic, a 3/4 przeznaczał rząd Królestwa Kongresowego. Ostatecznie okazało się, że koszt budowy był mniejszy i wynosił nieco ponad 24 tys. złp.

W połowie XIX wieku przeprowadzono remont zboru, połączony z uporządkowaniem otoczenia. Zniwelowano wówczas górną partię wzgórza spychając ją do pozostałości fosy. Wtedy zapewne (nieświadomie) usunięto wcześniejsze warstwy kulturowe. W południowej części wzgórza wzniesiono budynek gospodarczy. Późniejszego gruntownego remontu dokonano w 1925 roku. Wybudowano wówczas budynek mieszkalny przy wschodnim krańcu wzgórza. Tym samym zabudowa na nim otrzymała kształt czworoboku, co do dnia dzisiejszego mieszkańcom Gostynina nasuwa skojarzenia z zamkiem i budzi wiele kłopotów merytorycznych.

3. ETAP TRZECI - PO 1945 ROKU

Po zakończeniu II wojny światowej rozpoczął się etap w historii gostynińskiego wzgórza zamkowego trwający do dziś. W latach 1945-1978 zbór zamieniono na kościół rzymskokatolicki p.w. św. Marcina. Kościół parafialny w centrum miasta, w północnym zapleczu rynku, neoromański z początku XX wieku, został w 1942 roku rozebrany przez hitlerowców. Natomiast gmina ewangelicka w Gostyninie po wojnie już nie istniała. Wnętrze zboru przystosowano do potrzeb liturgicznych. Zbudowano dwa (dość prowizoryczne) ołtarze, a w pastorówce umieszczono zakrystię i sale katechetyczne.

Taki stan rzeczy zakończył się jesienią 1978 roku, gdy konsekrowano nowy kościół parafialny na miejscu zniszczonego w czasie wojny. Wzgórze zamkowe ponownie przeszło w gestię władz miasta. Opieka ta okazała się mało skuteczna, gdyż poza przeprowadzeniem w latach 1980-1981 badań architektoniczno-archeologicznych zarówno miasto jak i inny kilkuletni opiekun Zakłady Sprzętu Oświetleniowego "Polam" w Gostyninie - nie znalazły sensownego i właściwego dla charakteru zboru i towarzyszących mu obiektów projektu zagospodarowania. Niepowodzeniem zakończyły się również próby uporządkowania okolic zamku. W 1982 roku w czasie prac niwelacyjnych zniszczono teren przygródka, co uniemożliwia już zbadanie tam warstw kulturowych. Rozwiązanie problemu przy obecnym stanie zachowania będzie niewątpliwie bardzo skomplikowane. Szkoda byłoby, aby z panoramy Gostynina zniknął górujący nad nią zbór, który wpisał się do niej już 175 lat temu.

LITERATURA:

- Breyer A., Die drei Jahre der Grossen Deutschen Tuchmachereinwanderung nach Mittelpolen 1550 bis 1830, Leipzig 1941.

- Chudzyński M., Z dziejów zamku książąt mazowieckich w Gostyninie, "Notatki Płockie" 1982, nr 1, s. 16-19.

- Hiż S., Zarys dziejów życia i twórczości Hilarego Szpilowskiego

wskiego, "Biuletyn Historii Sztuki" 1954, t. XVI, nr 3.

- Kaczyński A., Nieco o Gostyninie, "Życie Mazowsza" 1935, nr 5.

- Katalog zabytków sztuki w Polsce. Dawny powiat gostyniński, opr. I. Galicka, H. Sygietyńska, tom X, z. 3. Warszawa 1975.

- Kędzierska Z., Lustracje województwa rawskiego 1564 i 1570. Warszawa 1959.

- Kędzierska Z., Lustracje województwa rawskiego 1789. Warszawa 1971,

- Kuczyński S.K., Siemowit III Mazowiecki, [w:] Poczet królów i książąt polskich, praca zbiorowa pod red. A. Garlickiego. Warszawa 1978.

- Marcinkowski K., Gostynin i zamek gostyniński. Warszawa 1908.

- Nowogórski P., Gostyniński epizod moskiewskiej smuty, "Głos Gostyniński" 1998, nr 6.

- Nowogórski P., Siedem wieków Gostynina, [w:] Gostynin - Informator miejski. Płock 1998.

- Schmidt F., 75-letni jubileusz zboru gostynińskiego, "Zwiastun Ewangeliczny" 1900.

- Szczodrowski E., Dzieje miasta Gostynina, "Mazowsze Płockie i Kujawy" 1930, nr 3-5.

- Wojciechowski Cz., Nieco o Gostyninie, [w:] Kalendarz Informator Mazowsza Płockiego i Ziemi Sąsiednich. Płock 1937.

- Wójcik A., Pradzieje ziemi gostynińskiej, [w:] Dzieje Gostynina i ziemi gostynińskiej, praca zbiorowa pod red. M. Chudzyńskiego. Warszawa 1990.